

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право

Юридичні особливості об'єктів страхування

В.А. Бортняк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто юридичні особливості об'єктів страхування, визначено основні продукти зі страхування відповідальності. Наведено переваги та недоліки такої системи. Визначено основні специфічні риси, котрі мають істотне значення для страхування.

В статье рассмотрены юридические особенности объектов страхования, определены основные продукты страхования ответственности. Приведены преимущества и недостатки такой системы. Определены основные специфические черты, имеющие существенное значение для страхования.

The legal features of objects of insurance are considered in the article, basic foods are certain from insurance of responsibility. Advantages over and lacks of such system are brought. Basic specific lines that have a substantial value for insurance are certain.

Ключові слова: страхування відповідальності, продукт страхування, вид страхування, юридична особливість, страхування.

Постановка проблеми

Проблема охарактеризованого дослідження обумовлена відсутністю достатньої уваги в юридичній вітчизняній літературі до питань, пов'язаних із визначенням об'єктів страхування відповідальності. В Україні немає жодної роботи, присвяченої всеохоплюючому дослідженню правового регулювання страхування цивільної відповідальності. А вирішення завдань розвитку

національної системи страхування неможливе без наукового осмислення проблем, що склалися на сьогодні в Україні стосовно непропорційності теорії та практики страхування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вихідними даними для написання статті стали праці таких відомих учених-юристів із загальних питань теорії цивільного права, як: А.М. Белякова,

М.І. Брагінський, С.М. Братусь, П.А. Варул, В.В. Вітрянський, О.О. Красавчиков, О.Е. Лейст, В.В. Луць, М.С. Малєїн, Г.К. Матвеев, В.А. Ойгензіхт, І.О. Покровський, І.С. Самощенко, А.П. Сергєєв, В.О. Тархов, Ю.К. Толстой, М.Х. Фарукшин, Я.М. Шевченко, Л.І. Корчевська, К.В. Турбіна та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наукове визначення елементів страхування відповідальності неможливе без визначення особливостей цивільно-правової відповідальності як об'єкта страхування.

Формулювання цілей статті

Мета статті – теоретичне опрацювання цивільно-правових проблем об'єктів страхування цивільної відповідальності та обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання цього виду страхування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з чинним Законом України «Про страхування» (ст. 4) об'єктом страхування можуть виступати певні майнові інтереси. Ці інтереси можуть бути пов'язані: з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування), а також із володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування). Крім цього, об'єктом може виступати відповідальність, а точніше (в інтерпретації вказаного закону) майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності). Одразу підкреслимо, що в цьому разі потрібно чітко розмежувати цивільну та кримінальну відповідальність. Остання ні в якому разі не може виступати об'єктом страхування, оскільки жодна особа (у тому числі й страховик) не може і не повинна нести кримінальне покарання за злочин, вчинений іншою особою. Висновок із вищенаведеного – об'єктом страхування мо-

жуть бути лише ті майнові інтереси, які пов'язані з ризиком настання саме майнової цивільної відповідальності. Щоправда, законодавством передбачені випадки, коли об'єктом страхування можуть виступати й окремі види адміністративної відповідальності, пов'язані з настанням майнової шкоди.

Для більш повного розкриття поняття цивільної відповідальності як об'єкта страхування необхідно звернутися до загальнотеоретичних положень правової науки. Як одному з основних видів юридичної відповідальності цивільно-правовій властиві загальні ознаки першої. Традиційно юридична відповідальність трактується як реакція держави на правопорушення, яке полягає в спричиненні шкоди і порушенні охоронюваних законом інтересів [4, с. 14, 134]. Правопорушення – це підстава відповідальності. Якщо воно відсутнє – відсутня й відповідальність. Щоправда, існує наукова теорія (теорія позитивної юридичної відповідальності), прихильники якої не погоджуються з подібним визначенням. Вони стверджують, що відповідальність може реально наставати і при скоєнні дозволених діянь, а не лише з правопорушень [10, с. 73]. Проте не можна не помітити тієї обставини, що подібне змішування понять дає можливість довільного тлумачення юридичної відповідальності та позбавляє її практичного значення в умовах правової держави. Відповідальність повинна наступати лише за винно скоєне протиправне діяння. В іншому разі можна дійти неприйнятної висновку, що особа, яка не скоїла правопорушення, вже несе правову відповідальність. Тому ця теорія не була прийнята загалом і зустріла значний опір і критику з боку інших науковців [1, с. 110-120; 4, с. 130-133].

Дуже часто поняття відповідальності ототожнюється з такими поняттями, як: оцінка, примус, негативні наслідки, ризик, обов'язок, осуд, санкція та багатьма іншими. Але, як свідчить досвід, таке ототожнення є неприйнятним. Тому єдино можливий вихід із цієї ситуації – поєднання певною мірою всіх

перелічених понять. Домінуючим серед них є поняття «санкції». Зауважимо, однак, що не кожна санкція, передбачена законодавством на випадок порушення зобов'язання, є цивільно-правовою відповідальністю. Автор схильний до тієї позиції, що поняття «санкція» та «відповідальність» співвідносяться як рід і вид, отже, є різними наслідками порушення зобов'язання: «санкція як поняття більш широке, ніж відповідальність, при нормальному розвитку зобов'язання залишається лише в плані можливості, а реалізація санкції, включаючи і відповідальність, є дійсністю, що виникає після порушення зобов'язання» [6, с. 90].

Отже, під цивільно-правовою відповідальністю треба розуміти лише такі санкції, що пов'язані з додатковими обтяженнями (негативними наслідками) для правопорушника (вони є для нього певним покаранням за скоєне правопорушення) [3, с. 524]. Ці санкції можуть виявлятися в позбавленні правопорушника певних прав, у заміні невиконаного обов'язку новим, приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового або зменшенні чи позбавленні майнового блага, причому все це забезпечується можливістю застосування державного примусу [13, с. 58].

Основними продуктами зі страхування відповідальності є:

1. Страхування загальноцивільної відповідальності.

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за заподіяння шкоди третім особам і (або) їх майну. Договір страхування можуть придбати:

- торговельні підприємства й організації (торговельні центри, ринки та ін.);
- підприємства сфери обслуговування (перукарні, салони краси та ін.);
- підприємства (організації), що експлуатують офісні й адміністративні будівлі, приміщення;
- заклади сфери освіти;
- промислові підприємства тощо.

2. Страхування відповідальності експлуатації нежитлових приміщень.

Страховальниками за цією програмою можуть бути орендатори офісних, адміністративних, складських і виробничих будівель та приміщень, а також земельних ділянок, які потенційно можуть заподіяти шкоду життю, здоров'ю і (або) майну третіх осіб у зв'язку з експлуатацією нежитлового приміщення.

Залежно від виду здійснюваної діяльності також існують такі спеціальні програми страхування:

3. Страхування відповідальності готельних та спортивно-оздоровчих комплексів.

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність готелів, готельних комплексів, спортивних комплексів, басейнів, фітнес-клубів, тренажерних залів, спортивних клубів тощо за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю третіх осіб (у т. ч. відвідувачів).

4. Обов'язкове страхування відповідальності підприємств – джерел підвищеної небезпеки.

Цей вид страхування здійснюється на підставі Порядку та правил проведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовивбухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1788.

5. Страхування відповідальності під час проведення масових заходів.

Страхованню за цим продуктом підлягає відповідальність страховальника-організатора масових, спортивно-оздоровчих, культурних і громадських заходів (під час проведення концертів, фестивалів, виставок, конкурсів, спектаклів, шоу-програм, спортивних змагань, ярмарок тощо), за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю третіх осіб під час проведення таких.

6. Страхування відповідальності під час проведення будівельно-монтажних робіт.

За цим продуктом може бути застрахована відповідальність за шкоду, заподіяну життю або здоров'ю третіх осіб та (або) майну третіх осіб у ході проведення будівельно-монтажних (нове будівництво, капітальний ремонт, реконструкція (технічне переоснащення) підприємств, будівель (зокрема житлових будинків)), пусконаладжувальних робіт або впродовж гарантійного терміну експлуатації обладнання.

7. Страхування професійної відповідальності.

За цим продуктом страхуванню підлягає відповідальність за шкоду, заподіяну третім особам унаслідок неналежного виконання професійних обов'язків (недбалих дій, помилок, упущень) нотаріусів, ріелтерів, охоронних фірм, митних брокерів тощо.

8. Страхування відповідальності за якість.

Страхуванню підлягає відповідальність товаровиробників, продавців і виконавців послуг за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю та (або) майну третіх осіб, а також збитки, спричинені поганою якістю продукції, товару, роботи, послуги або недоліками виробленої (що реалізовується) продукції. За цим видом страхувальниками можуть виступати товаровиробники юридичні особи будь-якої організаційно-правової форми та фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність, несуть згідно із законодавством відповідальність перед споживачами за якість (безпеку) продукції, що реалізовується ними.

Окрім загальних ознак, цивільно-правовій відповідальності як окремому виду юридичної відповідальності властиві свої специфічні риси, котрі мають істотне значення для страхування.

По-перше, найважливішою специфічною ознакою цивільно-правової відповідальності є те, що вона виконує відновлювальну (компенсаційну) функцію [8, с. 50-51]. Ця функція забезпечує потерпілому право вимагати від винної в заподіянні збитків особи їх відшкодування в повному обсязі.

По-друге, цивільно-правова відповідальність – це презюмована винна від-

повідальність. Це означає, що на відміну від кримінального права, де діє принцип невинності, у цивільному праві діє принцип винності. Із самого початку розгляду цивільної справи особа вважається винною, поки не доведе свою невинність.

По-третє, цивільно-правова відповідальність, як і будь-який інший вид юридичної відповідальності, виконує каральну функцію. Майновий характер цивільної відповідальності виражається в сплаті грошей чи наданні певного майна, тобто в настанні для правопорушника певних негативних майнових наслідків. Цей майновий характер зумовлює той факт, що вплив цивільно-правової відповідальності спрямовується вже не на особистість, а на майнову сферу правопорушника, який повинен повністю відшкодувати збитки потерпілому. Саме тому, з метою захисту себе від подібних витрат, особи звертаються до страхових компаній. Потреба в страховому захисті може бути зумовлена різними обставинами: як суб'єктивними, так і об'єктивними. До перших, наприклад, можна віднести можливий низький професійний рівень чи бездіяльність страхувальника (лікаря, адвоката, нотаріуса та ін.). А до других – підвищену небезпеку промислових підприємств, транспортних засобів і т. д. [9, с. 64-65]. Через укладення договору страхування цивільної відповідальності обов'язок відшкодування збитків умовно «перекладається» на страховика. Тому в разі настання страхового випадку з потерпілими особами розраховується, як правило, вже страховик, а не страхувальник. Зазначимо, що після здійснення страхової виплати страховик не отримує права регресу до винної в заподіянні шкоди особи, як це відбувається при майновому страхуванні, оскільки винною особою є сам страхувальник. Проте в цьому випадку законодавець не міг не передбачити виняток із загальних правил. Так, страховик має право вимагати від страхувальника повернення страхового відшкодування, якщо виявиться, що страховий випадок був зумовлений навмисними діями (та/

чи бездіяльністю) або навіть умисним злочинном страхувальника чи інших зацікавлених осіб (вигодонабувачів).

По-четверте, обсяг цивільно-правової відповідальності не залежить від ступеня вини порушника і від ступеня суспільної небезпеки його дій, а в ряді випадків при накладенні цивільної відповідальності вина взагалі не враховується [8, с. 50]. Ці випадки охоплюються поняттям безвинної відповідальності. Сутність останньої полягає в тому, що вона наступає за наявності усіченого складу цивільного правопорушення. Відсутній один елемент – вина правопорушника. Для прикладу можна навести відповідальність власників транспортних засобів (джерел підвищеної небезпеки). Звільнення від відповідальності можливе лише у двох випадках: 1) шкоду завдано за наявності непереборної сили; 2) або за наявності умислу самого потерпілого [12, ст. 450]. У всіх інших випадках власник транспортного засобу зобов'язаний повністю відшкодувати шкоду (збитки) потерпілому (навіть якщо знаходився в стані афекту). Але ж не кожен власник, як свідчить практика, спроможний відшкодувати потерпілому його втрачений заробіток, витрати на лікування та ін. У зв'язку з цим в Україні з 15.01.1994 згідно з указом Президента України введено обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Перевага цього виду страхування полягає в тому, що страховику набагато легше покрити подібні збитки, оскільки за рахунок страхових внесків він формує такий страховий фонд, який за розмірами може бути досить великим. На жаль, статистика свідчить, що в 1999 році загальна сума страхових внесків, зібраних українськими страховиками, становила близько 2000 млн. доларів. Тоді як, наприклад, одна німецька страхова компанія «Герлінг» збирає щорічно близько 70 млрд. марок [12, с. 7].

По-п'яте, дуже часто цивільно-правова відповідальність реалізується без втручання судових чи інших державних органів, тобто добровільно самим

заподіювачем шкоди. Зумовлено це, як правило, тим, що останній добровільно відшкодовує збитки, оскільки боїться додаткових витрат і мір відповідальності, що можуть бути накладені судом. Договір страхування відповідальності може розв'язати й цю проблему, адже звільняє страхувальника не лише від обов'язку відшкодувати шкоду особисто, а й від витрат, пов'язаних із вирішенням спору в суді. Єдиними майновими втратами, якщо їх так можна назвати, будуть страхові внески, які страхувальник зобов'язаний сплачувати протягом дії договору. Але їх розмір завжди набагато менший, аніж страхове відшкодування, що виплачується страховиком у разі настання страхового випадку.

По-шосте, цивільно-правова відповідальність виконує превентивну функцію. Можливість застосування заходів відповідальності є стимулом для правомірної поведінки окремої особи та інших осіб. Перш ніж учинити певні дії, особа повинна замислитись, чи не будуть вони неправомірними, чи не потягнуть за собою відповідальності? Якщо відповідь позитивна, то особа, як правило, утримується від неправомірних дій. У цьому й полягає попереджувальна функція цивільно-правової відповідальності.

Істотний інтерес для страхування відповідальності має поділ цивільно-правової відповідальності на договірну та позадоговірну. Так, договірна настає внаслідок невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань, а позадоговірна у випадках заподіяння шкоди, не пов'язаної з невиконанням (неналежним виконанням) договірних зобов'язань (її часто називають деліктною відповідальністю). Умови та міри договірної відповідальності найчастіше визначаються самими сторонами в договорі. Позадоговірна відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом чи підзаконним актом, і виражається у формі відшкодування збитків. Деліктна відповідальність суттєво відрізняється від договірної ще й тим, що може виникати лише

за наявності шкоди, тоді як договірна і за відсутності збитків у кредитора.

Поки що наше законодавство дозволяє страхувати лише позадоговірну відповідальність. Жодних вказівок щодо страхування договірної відповідальності не містить і Цивільний кодекс України. Тому автор погоджується з думкою Л.І. Корчевської та К.В. Турбіної, які вважають, що обмежуватись страхуванням лише деліктної відповідальності не можна, оскільки шкода може виникати не лише при делікті, а й у разі порушення договірних зобов'язань. Цивільний кодекс Російської Федерації в цьому питанні дещо випереджає український у досконалості правового регулювання, оскільки передбачає страхування як деліктної відповідальності, так і договірної [2, с. 185-186].

Як бачимо, інститут цивільно-правової відповідальності досить складний і багатогранний за своєю природою, тому зумовлює виникнення багатьох питань, виступаючи об'єктом страхування відповідальності. Наприклад, досить складною є процедура встановлення розміру страхової суми (ліміту відповідальності страховика за договором страхування). Саме тому основне завдання страхових компаній визначення ймовірної відповідальності страхувальника, її можливого розміру, а також установлення граничних меж такої відповідальності. Для прикладу можна навести страхування відповідальності в ході провадження космічної діяльності, яке ще не отримало належного розвитку в Україні. Страховики одразу ж стикаються з недостатністю статистичних спостережень і підтверджених практикою наукових даних і, як наслідок, часто зазнають значних збитків через хибність розрахунків. Тому не дивно, що страхові компанії з обережністю укладають страхові договори, об'єктом яких є ризик забруднення навколишнього природного середовища токсичними компонентами палива внаслідок аварії ракети космічного призначення. Адже в такому разі досить важко визначити ймовірність настання страхового випадку [5, с. 124].

Вирішення подібних питань є особливо актуальним на сьогодні, коли окремі фізичні та юридичні особи, чи навіть держава (в особі певних державних органів), часто виявляються неспроможними відшкодувати завдану ними шкоду. Цього ризику можна легко уникнути або ж суттєво його зменшити шляхом застосування надійного механізму – страхування відповідальності. Однак така позиція була піддана критиці з боку окремих учених. Зокрема, Р. Саватьє вважає, що оскільки відшкодування збитку покладається вже не на винну особу, а на страховика, то цивільна відповідальність перестала бути санкцією за допущену вину, тобто страхування відповідальності позбавляє морального значення зв'язок між виною і відшкодуванням шкоди, унаслідок цього цивільна відповідальність втрачає свій дисциплінуючий і «моралізуючий» характер стосовно винного. Отже, «основна мета цивільної відповідальності не полягає більше в тому, щоб покарати винного. Вона полягає в тому, щоб забезпечити потерпілого від звичайних ризиків» [7, с. 326].

З таким положенням можна було б погодитися за умови, що поведінка страхувальника дійсно була протиправною, а тим більше умисною. Але хіба може бути застрахована відповідальність, яка настала внаслідок умисних дій? Звичайно ж, ні. Підтвердженням цього є численні приклади, які можна знайти в правилах страхування відповідальності (роботодавця, професійної відповідальності, відповідальності за забруднення навколишнього середовища). Іншими словами, страховик має право відмовити у виплаті страхового відшкодування, якщо шкода була завдана внаслідок вчинення страхувальником грубих діянь, що не відповідають вимогам професійної підготовки (лікаря, нотаріуса, адвоката і т. д.) чи бездіяльності (невиконання вимог протипожежної безпеки, техніки безпеки), а також якщо страховий випадок стався внаслідок алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння страхувальника [9, с. 321]. Більше того,

страховик не стає відповідачем за деліктними зобов'язаннями страхувальника. Він лише виконує свої договірні зобов'язання (виплачує страхове відшкодування) або перед страхувальником, або перед потерпілими особами. Що ж стосується представництва і захисту інтересів страхувальника страховиком у суді, то це також частина договірних зобов'язків страховика.

Висновки

Отже, об'єктом страхування можуть виступати майнові інтереси, пов'язані

з ризиком настання цивільно-правової відповідальності особи, негативні наслідки якої виражаються в обов'язку відшкодувати шкоду третім особам, що була завдана внаслідок необережної (чи безвинної) поведінки заподіювача шкоди. Не підлягають страхуванню в будь-якому разі кримінальна відповідальність, а також відповідальність, що виникла внаслідок навмисних дій. Щоправда, остання виникає, як правило, вже після укладення договору страхування і є прямою підставою для відмови страховиком у виплаті страхового відшкодування.

Список використаних джерел

1. Основи страхової діяльності Ч. 1: підручник / відп. ред. Т.А. Федорова. – Харків: Вітас, 2009. – 450 с.
2. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Официальный текст. – М., 2006. – 288 с.
3. Плешков А.П., Орлова И.В. Очерки зарубежного страхования / А.П. Плешков, И.В. Орлова. – М.: Анкил, 2007. – 200 с.
4. Страхування від А до Я / за ред. Л.І. Корчевської, К.В. Турбіної. – Харків: Книгарня, 2006. – 642 с.
5. Малишева Н., Семенка В. Правові питання страхування спільних космічних проєктів і програм // Право України. – 2007. – №6.
6. Попондопуло В.Ф. Обязательство и ответственность в гражданском праве // Вестник Ленинградского ун-та. Вып. 3. Экон., филос., право. – 1980. – № 17.
7. Страхова діяльність: підручник / за ред. проф. Б.І. Соколова. – Харків: Віраж, 2007. – 528 с.
8. Степичева Л. Проблеми розвитку страхового ринку // Страхова справа. – 2007. – № 4. – С. 3-10.
9. Справочник по страховому бизнесу / под ред. Э.А. Уткина. – 2008. – С. 103-112.
10. Чанічадзе Я. Об'єкт страхових правовідносин // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 10-12.
11. Цивільний кодекс – проблеми та реалії // Право України. – 2009. – № 11-12. – С. 102-111.
12. Шевченко Я.М. Способи захисту в цивільному праві // Держава та право. – 2007. – № 7. – С. 56-62.
13. Шинкаренко М.Ю. Страхування відповідальності / М.Ю. Шинкаренко. – К.: Віста, 2009. – 456 с.